

منابع قابل پردازش در مرکز فرهنگ و معارف قرآن

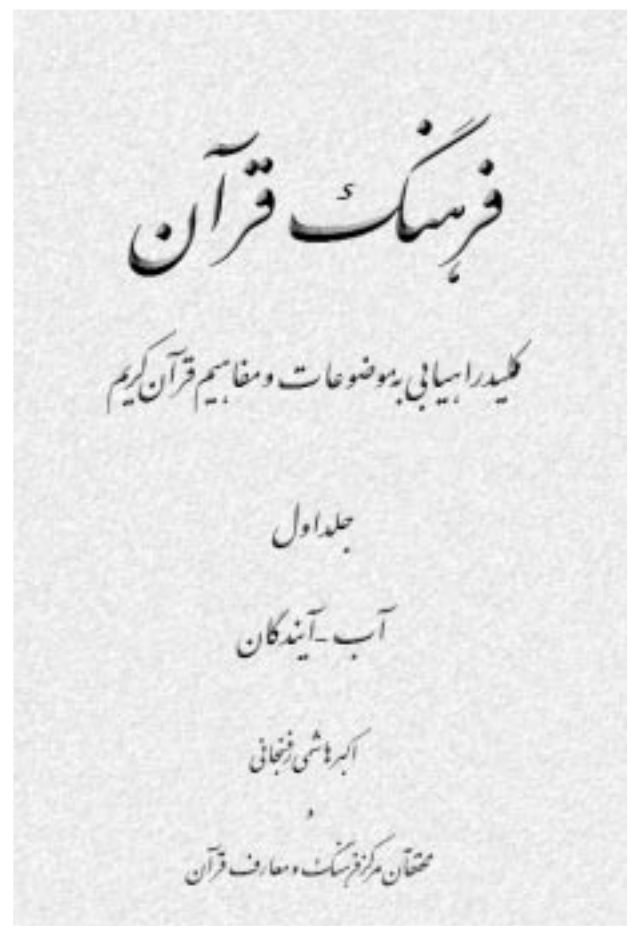
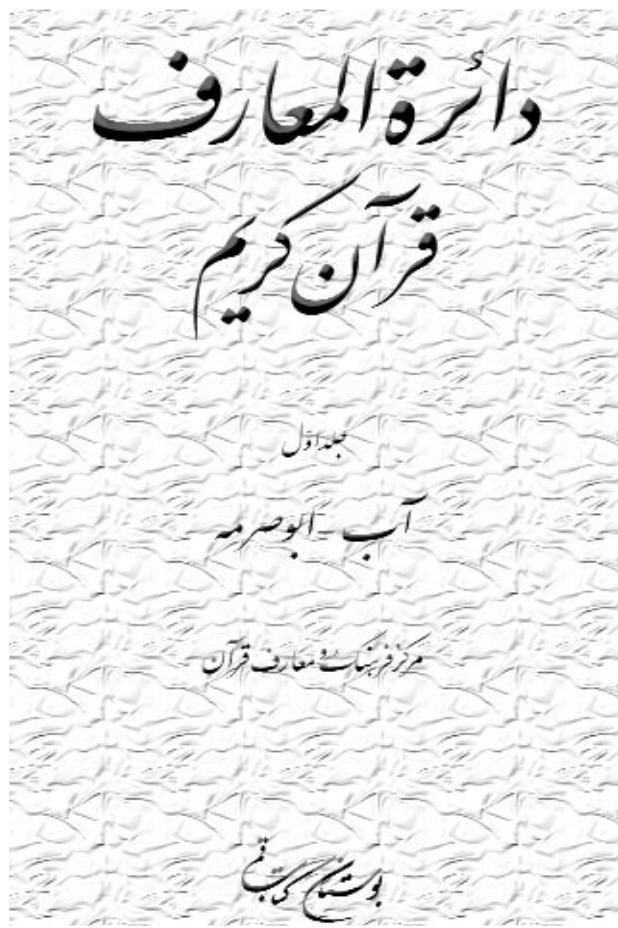
اشاره

قرآن کریم، آخرین کتاب آسمانی و برنامه جامع راهبردی انسان به سوی تکامل و معجزه بزرگ خاتم پیامبران(ع) و ثقل اکبر و منبع غنی و لایزال حکمت الهی به شمار می آید. جوامع اسلامی از این کوثر جاری و زلال دور مانده و کام تشنه نسل‌های امت اسلام از گوارای بی بدیل آن محروم شده است.

مرکز فرهنگ معارف قرآن دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم از جمله مراکزی است که به انگیزه طرح جدی قرآن در متن حوزه‌ها و فراخواندن پژوهندگان و طلاب به تفکر هرچه بیشتر در مفاهیم ژرف قرآن تشکیل شده است. این مرکز برای برآوردن هدف یاد شده چندین برنامه را در دستور کار خود قرار داده است و با گروه‌های سه گانه خود یعنی دائرةالمعارف‌ها، پژوهش‌های نوآمد و تفسیر، پروژه‌های ملی و جهانی را در زمینه معارف و علوم قرآن به عهده گرفته است. برخی از این پروژه‌ها در جهان اسلام بی نظیر و فاقد سابقه قبلی است نه تنها برای کشور اسلامی ایران بلکه برای همه مسلمانان مایه مباحثات و فخر است و ذخائر ارزشمندی برای بشریت به شمار می آیند.

از این میان برخی پروژه‌های فرهنگ و معارف قرآن علاوه بر ویژگی جهان شمولی از امتیاز بسترسازی برای سایر پژوهش‌ها و تحقیقات قرآنی نیز برخوردار است بگونه‌ای است که با بسامان رسیدن آنها افق‌های جدیدی در پژوهش‌های قرآنی فراهم می آید و دستیابی به معارف قرآنی را در بسیاری از زمینه‌ها آسان می کند. این پژوهش‌ها براساس یک نظام اطلاع‌رسانی علمی تدوین شده‌اند و با نگاهی جامع و فراگیر معارف قرآنی را با نظمی منطقی ارائه می دهند.

ساماندهی این برنامه‌ها بگونه‌ای است که: از نگاه یک طراح و برنامه‌نویس رایانه‌ای به آسانی قابلیت تبدیل شدن به یک نرم‌افزار جامع معارف قرآنی را دارند. نشریه «ره آورد نور» با توجه به رسالتی که در جهت معرفی منابع قابل پردازش در زمینه انفورماتیک علوم اسلامی بعهده دارد در این شماره سه نمونه از این پروژه‌های ارزشمند را به علاقمندان و پژوهشگران معارف قرآنی معرفی می نماید.

گذاشته می‌شود.

دو- فقه و حقوق: از مدخل‌های مربوط به این بخش می‌توان از اجتهاد، ارتداد، اسارت نام برد.

سه- تاریخ و اعلام: به طور مثال، مدخل‌های ابوطالب، اصحاب صفه، و احد به این قلمرو مربوط است.

چهار- علوم قرآنی: مدخل‌های اعجاز، ادبیات قرآن، و احسن الحدیث را در این قلمرو می‌توان نام برد.

پنج- ادیان: نمونه مدخل‌های این بخش، ادریس، اسحاق، و انجیل است.

شش- معارف و مفاهیم: شامل (اخلاق، اقتصاد، علوم سیاسی، علوم طبیعی، مفاهیم عمومی و...) مدخل‌های آب، احسان، و استکبار، نمونه‌ای از مدخل‌های مربوط به این قلمرو است.

چشم‌انداز: پیش‌بینی می‌شود که مجموع مدخل‌ها از ۴۰۰۰ تجاوز کرده، از میان آن‌ها ۳۰۰۰ مدخل اصلی را که در ذیل آن مقاله تدوین می‌شود، در ۴۰ جلد داشته باشیم.

تاکنون حدود ۲۰۰۰ مدخل برای تدوین مقاله در این دائرةالمعارف به تصویب رسیده و از

دانش پژوه در حد مطالعات پایه اسلامی نیز بتوانند از پژوهش‌های اصیل و قویم قرآنی بهره گیرند؛ از این رو، کوشیده شده تا طلاب و دانشجویان و عموم دانش‌پژوهان آشنا به مبانی قرآنی نیز به فراخور توان و در عرصه مطالعات عمومی یا تخصصی خود بتوانند از مقالات این دائرةالمعارف استفاده کنند.

روشن است که این غرض عمومی، در جنب آن هدف اصلی تأمین می‌شود و این دو، با هم تزامنی نخواهند یافت. یادکردنی است که بانیان این حرکت سترگ برآند تا دائرةالمعارف حاضر را به زبان‌های علمی روز ترجمه کنند و نیز دائرةالمعارفی قرآنی در سطح کودکان و نوجوانان فراهم آورند.

همه مقالات این دائرةالمعارف، دارای روی‌کرد و صبغه قرآنی هستند. در عین حال، به تناسب خاستگاه و قلمرو مدخل‌ها و با توجه به تعداد آن‌ها، تاکنون شش بخش علمی که در آینده قابل افزایش است، شکل گرفته تا به صورت تخصصی به موضوعات توجه شود. این بخش‌ها عبارتند از:

یک- فلسفه و کلام: در این بخش، مدخل‌های کلامی مانند آخرت، احکام الحاکمین و اسما و صفات، (الهی) به بحث

۱- دائرةالمعارف قرآن کریم با سیری گذرا در آثار پیشینیان، آشکار می‌شود که تاکنون هیچ مأخذی، به هیچ زبانی تدوین نشده که هدف آن، ارائه اطلاعاتی در باره قرآن کریم به سبک و شیوه علمی و با معیارهای امروزی تدوین دائرةالمعارف باشد. «نظام یافتگی اطلاعات پایه و اصیل در قالب مقالات تنظیم شده با نثر علمی» مهم‌ترین دغدغه تدوین دائرةالمعارف‌های امروزی است که در هیچ یک از آثار مزبور نمی‌توان از آن نشان جست؛ به این دلیل که پدیدآورندگان آن آثار، یا در پی چنین هدفی نبوده و فقط می‌خواستند قاموس یا معجمی قرآنی پدید آورند و یا این هدف را دنبال می‌کرده؛ اما سازمان و مجموعه‌های دائرةالمعارفی را تدارک نکرده بوده‌اند تا بتوانند چنین هدفی را تأمین سازند.

هدف اصلی این دائرةالمعارف، ارائه اطلاعات ناب و اصیل در قلمرو موضوعات و مفاهیم قرآن است؛ به گونه‌ای که اهل تحقیق را در باب این موضوعات به مثابه منبعی مادر و ماندگار، از منابع فرعی بی‌نیاز کند. در جنب این هدف اصلی و خاص، غرض عمومی تدوین دائرةالمعارف این است که مخاطبان

هدف اصلی

دائرة المعارف قرآن،

ارائه اطلاعات ناب

و اصیل در قلمرو

موضوعات و مفاهیم

قرآن است؛

به گونه ای که اهل

تحقیق را در باب

این موضوعات به

مثابه منبعی مادر

و ماندگار، از منابع

فرعی بی نیاز کند.

میان آنها بیش از ۸۰ مقاله در موضوعاتی مانند آب، آبرو، آخرالزمان، آزادی، آسانی، آمنه، آل فرعون، ابرار و ابراهیم در نخستین جلد دائرة المعارف قرآن کریم

عرضه شده است.

امید است کار ترجمه این دانش‌نامه به زبان‌های عربی و انگلیسی به زودی آغاز شود؛ اما از آن جا که از نظر ترتیب حروف الفبا تفاوت‌هایی در زبان فارسی با عربی در انگلیسی وجود دارد، این ترجمه، پس از اتمام تدوین دائرة المعارف عرضه خواهد شد. هم‌چنین از دیگر برنامه‌های پیش‌بینی شده، «طرح تألیف دائرة المعارف کودکان و نوجوانان» است که با هدف ارائه اطلاعات ناب و اصیل در قلمرو موضوعات قرآنی و با ادبیات مخصوص این قشر، عرضه خواهد شد.

۲- فرهنگ موضوعی تفاسیر قرآن

بی تردید، یکی از ذخایر فرهنگ اسلامی، کتاب‌های تفسیری است. در این مجموعه گران‌سنگ، صدها موضوع از مسائل گوناگون

علوم انسانی، به تناسب زمان و نیازها و دگرگونی شرایط، مورد بحث و بررسی قرار گرفته است.

تنوع و گستردگی اطلاعات از یک سو و حجم موضوعات در کتاب‌های تفسیری از سوی دیگر، دست‌یابی به اطلاعات این منابع را با دشواری روبرو کرده است و آنچه بر این دشواری افزوده، فقدان فهرستی جامع و طبقه‌بندی شده از موضوعات مجموعه تفاسیر است.

تاکنون در زمینه طبقه‌بندی اطلاعات و موضوع‌نگاری تفاسیر، کارهایی انجام گرفته است، اما، این‌ها، از دو ضعف اساسی رنج می‌برند:

۱- آنچه در این زمینه به چاپ رسیده، افزون بر این که متناسب با نیاز استفاده‌کنندگان از این مجموعه‌ها نیست، تنها، برای تعداد بسیار محدودی از تفسیرها نوشته شده است. نیز، تفسیرهای رایج، در یک مجموعه، فهرست نشده است.

۲- در کارهای انجام گرفته، اصول اطلاع‌رسانی و طبقه‌بندی موضوعات رعایت نشده است.

فرهنگ موضوعی تفاسیر، با تأییدات الهی، براساس اصول اطلاع‌رسانی، تدوین شده است. امید می‌رود تا کاستی‌های آن، با یادآوری‌های صاحب‌نظران برطرف گردد.

دامنه پژوهش:

از میان تفاسیر متداول و رایج، ابتدا چهل دوره تفسیر کامل، در اولویت قرار گرفت. اکنون، موضوعات بیست دوره تفسیر، در سه جلد ارائه شده است. در گزینش تفاسیر، بی‌آن‌که گرایش‌های مذهبی نویسنده، مورد توجه قرار گیرد، صرفاً، سهولت دست‌یابی به موضوعات در زمینه معارف قرآنی، از هر مذهب و عقیده اسلامی، مورد نظر بود و نه درستی و نادرستی آن.

در این مجموعه اطلاعات تفاسیر زیر بصورت موضوعی دسته‌بندی شده است.

● ابن کثیر (تفسیر القرآن العظیم)، ابی‌الفداء الحافظ ابن کثیر الدمشقی

● احسن الحدیث، سید علی اکبر قرشی

● پرتوی از قرآن، سید محمود طالقانی

● التبیان فی تفسیر القرآن، ابی جعفر محمد بن الحسن طوسی

● التحریر و التئور، محمد الطاهر ابن عاشور

● جامع البیان عن تأویل آی القرآن، ابن جعفر محمد بن جریر طبری

● الجدید فی تفسیر القرآن المجید، محمد سبزواری

● حجة التفاسیر و بلاغ الاکسیر القرآن المجید، سید عبدالحجة بلاغی

● فتح القدیر، محمد بن علی بن محمد شوکانی

● الکاشف (التفسیر الکاشف)، محمد جواد مغنیه

● التفسیر الکبیر (مفاتیح الغیب)، محمد بن عمر فخرالدین رازی

● الکشاف (عن حقایق غوامض التنزیل)، محمود بن عمر زمخشری

● کشف الاسرار و عدة الابرار (تفسیر خواجه عبدالله انصاری)، ابوالفضل رشیدالدین میبیدی

● مجمع البیان فی تفسیر القرآن، ابی علی الفضل بن الحسن طبرسی

● المراغی (تفسیر المراغی)، احمد مصطفی مراغی

● ملاصدرا (تفسیر القرآن الکریم)، محمد بن ابراهیم صدرالدین شیرازی

● المنار (تفسیر القرآن الحکیم)، محمد رشید رضا

● المنیر (التفسیر المنیر)، وهبة الزحیلی

● المیزان فی تفسیر القرآن، سید محمد حسین طباطبائی

● نمونه، ناصر مکارم شیرازی و جمعی از نویسندگان

ویژگی‌های اطلاعات:

تنوع اطلاعات از امتیازات برجسته کتاب‌های تفسیری است. اطلاع‌رسانی در باره تمامی آن‌ها، تدوین فرهنگ‌های چندی را می‌طلبد. فرهنگ موضوعی تفاسیر با ویژگی‌های زیر به اطلاع‌رسانی از محتوای آنها پرداخته است:

۱- فرهنگ موضوعی تفاسیر، حاوی موضوعاتی است که به تناسب مفاد آیات قرآن کریم و فراتر از منطوق آیه، بررسی گردیده است. بنابراین، آن بخش از مطالب که در تبیین حروف و واژگان و کلمات و آثار معنایی ترکیب و سیاق آیه‌ای خاص از قرآن کریم طرح شده‌اند، و پژوهندگان با پیگیری نشانی آیه و مراجعه به تفسیر، به آن مطالب دست‌رسی پیدا می‌کنند، خارج از طرح فرهنگ موضوعی تفاسیر است.

البته، هر جا که مفسران ارجمند، در پی بیان آیه‌ای از قرآن، معارف آن را طبقه‌بندی کرده و یا از آن برداشتی خاص داشته‌اند، اطلاعات تفسیری تلقی گردیده و موضوعات آن‌ها ثبت شده‌اند.

۲- بنابر رعایت اصول اطلاع‌رسانی، موضوعات بدون داوری و حکم ثبت شده است. البته، هرگاه در متن، تبیین حکم موضوع یا استدلال بر آن یا فلسفه حکم یا بطلان آن باشد، همان موضوع ثبت گردیده است، مانند «دلایل وجوب نماز»، «دلایل حرمت قمار»، «فلسفه وجوب روزه»، «دلایل بطلان قیاس».

۳- سر عنوان‌های موضوعی و موضوعات فرعی، برگرفته از متن بیست دوره تفسیر ترتیبی است که از قرن چهارم تا چهاردهم تدوین یافته‌اند. در بخش قابل توجهی از تفاسیر، بیش‌ترین همت مفسران ارجمند، در تبیین حروف و کلمات و آیات قرآن مجید بوده است و روش دریافت و تحلیل موضوعات قرآنی و نوظهور، در رتبه بعد قرار گرفته است.

این تنوع و دگرگونی که اکنون به نظر می‌رسد از امتیازات برجسته در نگارش کتاب‌های تفسیری است نشان می‌دهد که در این هزار سال تاریخ تفسیر، مفسران ارجمند، توجه جدی به نیازهای علمی و دینی دوران خویش داشته و در پاسخگویی

به پرسش‌های عالمانه دوران خود و برآورد انتظارات علمی دین‌شناسان، گام‌هایی بسیار شایسته برداشته‌اند. با توجه به این نکته، وجود انبوه اطلاعات کلامی خاص در موضوعات «اراده خدا» و «اراده انسان» و... و تفاوت آماری آن‌ها با موضوعات انسان‌شناسی و دین‌شناسی جدید، با نگاهی کوتاه به دوران نگارش آن‌ها، امری طبیعی است.

۴- اطلاعات «فرهنگ موضوعی تفاسیر»، از سه هزار سر عنوان موضوعی و شانزده هزار نمایه ترکیبی و سی و چهار هزار موضوع فرعی تشکیل شده است.

۵- در موضوع‌نگاری فرهنگ، حجم اطلاعات برای ثبت موضوع در نظر گرفته شده است؛ یعنی، موضوعاتی ثبت شده‌اند که حداقل، دو سطر استدلالی یا پنج سطر توصیفی و تحلیلی، برای آن وجود داشته است.

۶- اطلاعات در «فرهنگ موضوعی تفاسیر»، هماهنگ با اهداف تدوین آن، یعنی سهولت دست‌یابی به موضوعات دینی در تفاسیر قرآن، ترتیب یافته است.

پژوهنده، برای دریافت اطلاعات از طریق هر عنوانی که در ذهن دارد، به ردیف الفبایی آن مراجعه و به اطلاعات مورد نظر دسترسی پیدا می‌کند و اگر موضوعی هم‌معنا باشد، از آن، به عنوان مترادف ارجاع داده شده است.

۳- فرهنگ قرآن:

این برنامه با هدف تدوین یک دوره کامل معجم موضوعی قرآن و کلید معارف قرآن با سبکی بدیع و نو در حال تدوین است در این مجموعه هر آن چه را که بتوان از آیات قرآن کریم با رعایت موازین تفسیری قابل قبول استنباط کرد، استخراج و به صورت موضوعی تدوین می‌شود.

هدف نخستین این فرهنگنامه گردآوری همه اطلاعات براساس مفاهیم، و در نهایت طبقه‌بندی آنها برای استفاده آسان و سریع خواننده است. در این شیوه، آیات قرآن براساس معنا و محتوای آنها، فیش‌برداری و یا به اصطلاح نمایه‌سازی می‌شود، و سپس زیر عناوین و موضوعات کلی و یا نسبتاً کلی قرار می‌گیرد.

سی و یک هزار فیش و بیش از هشتاد هزار موضوع فرآورده تلاش‌های چندین ساله‌ای است که برای باروری و شکوفایی آن صدها ساعت فکر هزینه شد. نگاهی گذرا به

موضوعات و نمایه‌های موجود ذیل آنها، نشان می‌دهد که سمت و سوی آنها بیشتر اجتماعی و توجه به مسائل روز جامعه است؛ به طوری که می‌توان این کار بزرگ را، نگاهی دوباره به قرآن از زاویه اجتماعی خواند.

پدیدآورندگان این معجم، پس از بررسی‌های بسیار، برای رسیدن به هدف‌های پیش گفته، مراحل زیر را به انجام رساندند.

۱- مدخل‌یابی:

تهیه کلید واژه‌ها و مدخل‌های آن، ضروری‌ترین و نخستین مرحله از مراحل تدوین هر معجمی است. کشف کلید واژه‌ها، تبیین روابط میان آنها و گزینش کلید واژه‌های شناخته شده، اساسی‌ترین ارکان یک معجم و فرهنگنامه معنایی است؛

دست‌مایه اولی برای پیدا کردن مدخل‌ها، برنامه نرم‌افزاری تبیان ۳، تهیه شده در مرکز فرهنگ و معارف قرآن، و نیز کارهای انجام شده در تفسیر راهنما بود. پس از بازآفرینی اطلاعات گردآمده از دو تجربه پیشین، برای کشف و الحاق مدخل‌های جدید، کوشش فراوانی به عمل آمد.

پس از تهیه و تدوین واژه‌ها و مدخل‌ها، چندین کار اساسی دیگر روی آنها صورت گرفت: نخست یکایک آنها بازبینی و بازشناسی شدند. سپس روابط هر یک از آنها با دیگر واژه‌ها و یا مدخل‌ها بررسی گردید. در پایان واژه‌ها هم معنا، شناسایی شده و کلید واژه‌های گزینش شدند.

۲- تحقیق و تشکیل پرونده:

پس از تدوین مدخل‌ها و تبیین حدود و قلمرو آنها، برای هر یک از آنها پرونده‌ای جداگانه تشکیل شد. سپس مدخل‌های از پیش تعیین شده، در اختیار پژوهشگران قرار گرفت. گروه تحقیق، برای سلامت و صلابت پژوهش خود، براساس مبادی و مبانی شناخته شده، تحقیقات دامنه‌داری را آغاز کردند. منابع مورد استفاده در این مرحله، نوعاً از مآخذ مهم و اصیل بودند. غیر از این، محققان کوشیده‌اند که به هر احتمال درخوری، توجه کنند و بر جامعیت اثر بیفزایند.

۳- تدوین و نگارش:

پس از جمع‌آوری اطلاعات لازم در باره هر یک از مدخل‌ها، کار تدوین و نگارش به گروه‌های مختلف سپرده شد. عبارت‌پردازی‌های توضیحی و گزارشی در این مجموعه به شیوه خاصی است؛ یعنی

سعی شده است به عبارات کوتاه و معمولاً انشایی اکتفا شود. در عین حال بنا بر آن بوده است که در نگارش همان عبارات، اصول تفسیر نگاری و ساختار ادبی رعایت شود.

۴- طبقه‌بندی اطلاعات:

معارف بلند و عمیق قرآنی، آن‌چنان گستردگی و ژرفایی دارد که طبقه‌بندی شایسته آنها، فقط در صورت اعمال دقت و به کار بستن ظرافت ممکن است. در این مهم باید شیوه و راهکارهایی را به کار گرفت که اولاً متناسب با رویه اطلاع‌رسانی باشد و ثانیاً سرعت و سهولت دست‌یابی به اطلاعات در آن لحاظ شده باشد. مبنای سامان‌دهندگان این مجموعه در ترتیب اطلاعات، موضوع و حروف اول آن است؛ یعنی اطلاعات براساس الفبایی موضوعی، طبقه‌بندی گردیده است. بدین ترتیب مدخل‌های مربوط نخست براساس الفبا تنظیم شده و سپس موضوعات و واژه‌هایی که نیاز به ارجاع داشته‌اند، در جایگاه الفبایی خود قرار گرفته‌اند. همچنین در پایان هر مدخل، مجموعه اطلاعات مربوط به چند موضوع اصلی گردآوری شده است؛ آن‌گاه هر یک از

آنها براساس حروف الفبا رده‌بندی و شماره‌گذاری شده است. این گونه طبقه‌بندی اطلاعات، علاوه بر آن که مسیر اطلاع‌رسانی را هموارتر می‌کند، به واقع نوعی تفسیر موضوعی هر چند به اجمال نیز محسوب می‌شود. زیرا مراجعه‌کننده به هر یک از این مدخل‌ها، با مجموعه‌ای از اطلاعات همگون و مناسب با یک موضوع مواجه شده و می‌تواند براساس آنها در موضوعی، تحقیقی را سامان دهد.

پس از طبقه‌بندی اطلاعات نوبت به کنترل و ویرایش می‌رسد که توسط متخصصان و کارشناسان با دقت و حساسیت بسیار انجام می‌پذیرد.

فرهنگ موضوعی
تفاسیر، اطلاعات بیست
دوره از تفاسیر معتبر
شیعه و سنی را بصورت
موضوعی دسته‌بندی
کرده است.
در گزینش تفاسیر، بی‌آن
که گرایش‌های
مذهبی نویسنده، مورد
توجه قرار گیرد، صرفاً،
سهولت دست‌یابی به
موضوعات در زمینه
معارف قرآنی، از هر
مذهب و عقیده اسلامی،
مورد نظر بوده است